

Karin Braamhorst

ICONISCHE ICONEN

ISVW
UITGEVERS

Karin Braamhorst

ICONISCHE ICONEN

ISVW UITGEVERS

INHOUD

	INLEIDING	7
1	TOON JE WARE GEZICHT	13
2	IN HET ATELIER	31
3	DE GEUR VAN HEILIGHEID	47
4	IN HET KLOOSTER	55
5	GOEDHEILIGMENSEN	69
6	ONVOLLEDIGE EN GEBREKKIGE MANNEN	89
7	MOEDERTJE RUSLAND	103
8	DE ZIEL VAN LENINGRAD	119
9	ETHIOPISCHE ICONEN	139
10	IN HET LEGER	153
11	FOLKLORE	165
12	ALLES KAN STUK	175
13	SCHILDERS VAN NU	187
	NAWOORD	203
	VERANTWOORDING AFBEELDINGEN	209
	BIBLIOGRAFIE	217

Interieur van een orthodoxe Servische kerk, volledig bedekt met schilderijen van heiligen.

INLEIDING

In de romantisch-donkere orthodoxe vakantiekerkjies word je omringd door heiligen die je vanaf de muren en het plafond aanstaren. Je bevindt je in de tegenwoordigheid van krachten die niet meer van deze wereld zijn. Statige onbeweglijke figuren die personen voorstellen die ooit geleefd hebben en nu heilig zijn. Het is een vreemde en onbekende wereld voor mensen die niet zijn opgegroeid in een orthodox-christelijke omgeving. Lange tijd is er naar iconen gekeken alsof ze een rebus zijn: zoek alle symbolen en je snapt wat er wordt afgebeeld. Een icoon geeft zich echter niet zo makkelijk prijs. Als je de werkelijkheid hoopt tegen te komen, zul je teleurgesteld worden door de kaarsrechte plooiwal waaronder geen enkel vermoeden is van een echt lichaam en de bizarre oudemannenuitstraling van het kindje Jezus op zijn moeders schoot. Je hebt zojuist de kans gemist op een onzegbare mystieke ervaring.

De half ingegraven zestiende-eeuwse Sint Nicolaaskerk in Vukovo, Bulgarije.

In Constantinopel waren vijfhonderd kerken en kloosters met ontelbare heilige voorwerpen. In een heiligdom bevonden zich de heilige spijkers die bij de kruisiging waren gebruikt, de bijl waarmee Noach de ark had gebouwd en de twaalf manden waarin de overgebleven broden en vissen waren verzameld na

de spijziging van de vijfduizend, manden die als door een wonder werden gevonden door keizerin Helena in de buurt van het meer van Galilea. In de stad was de doornenkroon, het hoofd van Johannes de Doper (met haar en baard) en de lijkjes van de meeste onschuldige kinderen die door koning Herodes waren gedood. En natuurlijk stukken van het Ware Kruis. Dit waren uiterst kostbare voorwerpen. Als je ze zag of aanraakte, kwam je rechtstreeks in contact met God, die anders bijna onvoorstelbaar ver weg en ontoegankelijk was. Een reliek is een opening in de vestingmuur tussen de mens en God. Door ze aan te raken brak je door de barrière die het zichtbare van het onzichtbare scheidde. Gregorius van Nyssa beschreef de emoties van gewone Byzantijnen die een heilig reliek aanraakten:

Zij die ze aanraken omhelzen als het ware het lichaam van de heilige zelf, ze maken gebruik van al hun zintuigen en onder het vergieten van hartstochtelijke tranen bidden ze tot de martelaar om tussenkomst, alsof hij of zij nog leeft en lijfelijk aanwezig is.

Je begrijpt wat een Byzantijnse monnik moet hebben gevoeld wanneer hij een reliek aanraakte of staarde naar een heilige icoon: heel even gingen de poorten van de waarneming open en ving hij een glimp op van het goddelijke.

Iconen hebben een geheel eigen beeldtaal die niet altijd makkelijk is voor wie geen middeleeuwse Byzantijnse gelovige is. Iconen zijn traditioneel verbonden met de orthodoxe kerk, maar niet onlosmakelijk, want iconen worden ook verzameld, bekeken en gewaardeerd door niet-orthodoxe liefhebbers. Ze vertegenwoordigen een wereld die mystiek is en uitdagend abstract. Iconen zijn niet makkelijk; ze vragen om verstilling en vertraging. Iconen zijn *slow art*, ze doen in stilte en afzondering hun werk, ook ten dienste van niet-gelovigen.

Elke icoon is ooit ontstaan in een atelier en daarna verkocht en vereerd, raakte beschadigd en werd gerestaureerd. De iconentraditie kent een ontwikkeling in stijl en uitvoering en weerspiegelt daarmee de tijd waarin de iconen gemaakt zijn: ze nemen een plaats in de kunstgeschiedenis in. Er zijn zoveel verhalen, overleveringen, le-

Ontwerptekening van een koepel: de Pantocrator omringd door serafijnen en aartsengelen en daaronder profeten.

gendes en getuigenissen te vertellen over wat iconen hebben betekend voor mensen. De kunstgeschiedenis is een schatkamer waarin pareltjes te vinden zijn; kunstwerken die verhalen vertellen van schoonheid en troost en het vermogen hebben te ontroeren en te verwonderen. Kunst gaat over ons. Altijd.

In dit boek eigen ik mij de iconen toe. Ik haal ze uit de orthodoxe kerk en plaats ze in de kunstgeschiedenis. Het gebruikelijke chronologische stramien wordt in dit boek achterwege gelaten. Er zijn talloze boeken over iconen waarin dit soort heldere overzichten te vinden zijn. Toch wil ik een paar punten maken. De term 'Byzantijns' verwijst niet naar de periode van het Byzantijnse Rijk, maar naar stijlkenmerken van een kunst die op de meest uiteenlopende plaatsen en tijden werd gemaakt, vaak buiten de grenzen van het Byzantijnse Rijk en zelfs nadat het Byzantijnse Rijk opgehouden had te bestaan. De term 'Byzantijns' zou voor mensen uit de tijd zelf onbegrijpelijk zijn geweest: keizer Constantijn en zijn opvolgers zagen zichzelf niet als Byzantijnen maar als Romeinen. Veel mensen re-

aliseren zich niet dat het Romeinse Rijk pas ophield te bestaan in 1453, toen Mehmet II Constantinopel veroverde.

Het woord 'icoon' betekent 'beeltenis', 'portret' of 'gelijkenis'. De afbeelding kan een portret zijn, maar ook een gebeurtenis weergeven (geboorte, kruisiging, vergadering van engelen of heiligen). Iconen worden van oudsher gebruikt in de eredienst in de oosterse (orthodoxe) kerk en fungeren daar op de manier zoals Gregorius van Nyssa hiervoor beschreef. Omdat iconen religieuze objecten zijn werd het belangrijk vast te stellen dat niet de materie werd vereerd, maar het afgebeelde. Dat is een ontzagwekkende abstractie die we in de moderne kunst van de vroege twintigste eeuw pas herhaald zien in de seculiere kunst. Voorbij de verf en het hout en welk materiaal dan ook ligt de essentie: de spirituele dimensie van de icoon. Niet de icoon wordt vereerd maar de afgebeelde persoon, personen of gebeurtenis.

De westerse schilderkunst was van oudsher ook religieus van karakter, maar ontwikkelde zich langs een andere weg. Tradities als de Moderne Devotie verrijkten de westerse kunst met gevoelvolle kunstwerken die ten doel hadden de kijker mee te voeren in de levens van de heilige familie: we zijn aanwezig bij de geboorte van het kind en zien dat de trouwe Jozef zijn eigen kousen opoffert om voor de baby een luier te maken, we zien hoe het kindje pap krijgt van zijn moeder en raken verscheurd van verdriet door de intrieste uitdrukking van de Man van Smarten die de doornenkroon op zijn hoofd gedrukt krijgt. Compassie was het voornaamste motto: voer ons mee in de wereld van de heiligen, laat ons meevoelen wat zij meemaakten. Westerse kunstenaars concentreerden zich op de zichtbare werkelijkheid en produceerden eeuwenlang de illustraties voor een 'beeldbijbel'. Eigen inbreng en inventiviteit werden gewaardeerd en het overtreffen van de natuur was het doel van de kunstenaar.

Voor de iconenschilder was het weergeven van de natuurlijke wereld niet de wedstrijd van zijn of haar westerse collega die tot taak had de werkelijkheid niet alleen te kopiëren maar zelfs te overtreffen. De iconenschilder is er niet op uit de zichtbare werkelijkheid weer te geven. Voor de iconenschilder waren de wetten van logica en perspectief niet leidend maar instrumenteel. Schilders werden wel opgeleid in de observatie van de natuurlijke wereld omdat die de 'scha-

duw' is van de onzichtbare wereld waaruit de werkelijkheid voortkomt. Dát is de spirituele dimensie van iconen – dwars door de zichtbare materie heen kijk je naar de essentie die daarachter ligt. Het is alsof je de boomschilderijen van Mondriaan chronologisch bekijkt: je ziet er hetzelfde abstraherende zoeken naar de essentie in. 'Je kunt een boom niet schilderen,' zei zijn collega André Derain en hij had gelijk (hij zei letterlijk: 'Een boom is niet te kopiëren. Je kunt een boom niet kopiëren. Het gaat erom het wezen van de boom te hervinden.'). Een icoon van Christus is daarom meer dan een afbeelding van een jongeman in al zijn fysieke pracht zoals de westerse kunst vanaf de middeleeuwen zo indrukwekkend naturalistisch weer kon geven.

De vele verhalen die hier gepresenteerd worden zijn thematisch geordend. Hierdoor kunnen associatieve dwarsverbanden worden gelegd en vergelijkingen worden getrokken. In dit boek spelen de verhalen zich af in uiterst verschillende werelden: onvoorstelbaar eenzame woestijnen, onherbergzame bergtoppen, geheimzinnige kloosters, drukke schildersateliers, het leger, het oude en het moderne Rusland, en het wonderbaarlijk mysterieuze Ethiopië. In het hoofdstuk 'De geur van heiligheid' kun je de heilige plicht van asceten om zich verre van badhuizen te houden bijna ruiken, want 'wie zich eenmaal heeft gebaad in Christus heeft geen tweede bad nodig'. Het hoofdstuk 'Onvolledige en gebrekkige mannen' (de woorden zijn van een eerbiedwaardige kerkvader) gaat over vrouwen en vrouwenzaken als zwangerschap, geboorte, gender en slutshaming. 'Goedheiligmensen' gaat over Nicolaas en andere heiligen en hoe ze in categorieën werden onderverdeeld om ze herkenbaar weer te kunnen geven. In 'Alles kan stuk' lezen we niet alleen over de periode van het iconoclasme in het Byzantijnse Rijk maar ook over de verwaarlozing en vernietiging van religieus erfgoed na de Russische Revolutie en over het levensbelangrijke verschil tussen verering en aanbidding. Een aantal bijzondere iconenschilders van vroeger en nu heeft een eigen hoofdstuk. Het boek opent met het verzoek 'Toon je ware gezicht', waarin de hoofdfiguur van dit boek zich voorstelt.

Een monnik-schilder aan het werk, geschilderd door Alexander Yanov.

'Wat een heerlijk boek! Het gaat natuurlijk over iconen, van heel vroeger tot nu. Iedereen heeft daar wel een beeld bij, van statige christelijke figuren met een gouden achtergrond. Maria's en christussen, en ook veel onherkenbare types. Daar schrijft Karin Braamhorst ook over. Maar haar boek gaat vooral over mensen, over onwelriekende heiligen, vrouwonvriendelijke kerkvaders, tobende martelaren en over de schilders die dit allemaal in beeld hebben gebracht. Karin Braamhorst schrijft bevlogen over hen, en met een groot gevoel voor humor. Absoluut aanbevolen!'

- Peter van Duinen, directeur Vrije Academie

Iconen zijn al eeuwenlang betekenisvol. Sommige iconen vertellen verhalen die je hoofd doen tollen, sommige brengen je tot intense verstillings. Elke icoon zit vol lagen, letterlijk van verguldsel en verf en figuurlijk van geschiedenis en symboliek. Iedere icoon verwijst door en geeft richting.

Kunst gaat over ons, altijd. Wat betekenen iconen, waarom zijn ze zo fascinerend en wat vertellen ze ons vandaag de dag nog? Karin Braamhorst toont de duizelingwekkende rijkdom van deze traditie en geeft de beelden een verrassende actualiteit.

Karin Braamhorst is kunsthistorica. Ze studeerde kunstgeschiedenis in Leiden. Als auteur is ze bekend van onder andere *Ikonen Lexicon* (Terra 2004), *Nederland in de negentiende eeuw* (Terra 2006), een vijftal luisterboeken en samen met Marlies Visser *Het poppenhuis van Petronella Oortman* (Luitingh-Sijthoff 2014). Ze is daarnaast actief als docent en reisleader.

ISVW UITGEVERS

